

Εθνικισμός, εκσυγχρονισμός και η ιδιόμορφη επανένωση της Ελλάδας

Εχει πολλές φορές υποστηριχτεί ότι η μεταβατική περίοδος που άρχισε για το ελληνικό πολιτικό σύστημα με την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας πλησιάζει στο τέλος της. Ο ισχυρισμός αυτός συχνά συνδέεται με τη διατύπωση μιας πιο αμφισβητήσιμης πρότασης που στηρίζεται σε μια διασκευή, με βάση τα ελληνικά δεδομένα, της θέσης για το τέλος της ιδεολογίας, η οποία υποστηρίχτηκε στη Δύση στις αρχές του '60¹. Αν και η θέση αυτή μάλλον αποδείχτηκε ευσεβής πόθος για τα επόμενα 20 χρόνια με την επαναϊδεολογικοποίηση της πολιτικής ζωής², επανεμφανίστηκε στο τέλος της δεκαετίας του '80, μετά την κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού, μεταφρασμένη σε Χεγκελιανό Λόγο: Τώρα πια δεν επρόκειτο για το τέλος της ιδεολογίας, αλλά για τη νίκη της φιλελεύθερης ιδεολογίας και το Τέλος της Ιστορίας³.

Στην Ελλάδα, βέβαια, το Τέλος της Ιστορίας ακόμα αργεί. Συχνά υποστηρίζεται, όμως, πως κινούμαστε προς έναν κατακερματισμό του πολιτικού και κοιμητικού συστήματος, που θα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων πολιτικών συσπειρώσεων πάνω σε μη ιδεολογικούς άξονες. Οι παλιές διαχωριστικές γραμμές δείχνουν να έχουν ξεπεραστεί και τα οποιαδήποτε ιδεολογικά ρεύματα καταδικάζονται ως αναχρονιστικά.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ ότι, ενώ η θέση για το τέλος της ιδεολογίας επαναλαμβάνεται μονότονα τουλάχιστον τα τελευταία πέντε χρόνια, δυο νέα ιδεολογικά ρεύματα έχουν εμφανιστεί διεκδικώντας το καθένα για τον εαυτό του την κληρονομιά της μεταπολίτευσης. Και τα δυο διαπερνούν τις πολιτικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις και θα μπορούσαν να αποτελέσουν τους ιδεολογικούς άξονες πάνω στους οποίους θα χτιστούν νέες πολιτικές συμμαχίες: Από τη μια μεριά οι εκσυγχρονιστές Ευρωπαϊστές και από την άλλη οι Εθνικιστές ή έστω Εθνοκεντριστές και, κατά συνέπεια, Ευρωσκεπτικιστές λαϊκιστές. Αυτό μοιάζει να είναι ένα πολύ πιθανό σενάριο για την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής ζωής στις επόμενες δυο δεκαετίες και διάφορες πολιτικές και κοινωνικές ελίτ επιδίδονται σε σοβαρή ενδοσκόπηση και αναζήτηση και σε λιγότερο σοβαρές διαπραγματεύσεις και συναλλαγές, με στόχο την καλύτερη δυνατή θέση πριν την αφετηρία.

Το άρθρο αυτό αποτελεί μια προσπάθεια να υποστηριχτούν τρία αλληλοδιαπλεκόμενα επιχειρήματα: πρώτον, το επιχειρήμα ότι η ιδεολογία απέχει πολύ από το να ξεθωριάζει και να εξαφανίζεται από την ελληνική πολιτική ζωή. Αντίθετα, αφυπνίζεται και αναζωογο-

νείται δίνοντας μορφή σε ένα μεταλλαγμένο πολιτικό λόγο. Δεύτερον, τα δυο κύρια ιδεολογικά μορφώματα, που δίνουν τη μάχη για το ποιο θα επικρατήσει ως κυρίαρχο ηγεμονικό ρεύμα κατά τη νέα εποχή, δεν είναι τόσο αντιθετικά όσο παρουσιάζονται. Άποψή μου είναι ότι οι δυο λόγοι διαμορφώνουν ένα ιδεολογικό συνεχές, διαπερνώντας ο ένας τον άλλο, εκφράζοντας κοινά θέματα και θεωρήσεις, ανεχόμενοι και υποθάλλοντες παρά υπονομεύοντες, περισσότερο ως αντίπαλα δέη, παρά ως αντίπαλοι. Τρίτον, η επανεμφάνιση του εθνικισμού ως πολιτικού λόγου και συλλογικού αισθήματος κατά τα τελευταία χρόνια δεν είναι τυχαία, αλλά αντίθετα προετοιμάστηκε τόσο από διάφορες διαδικασίες εθνογένεσης (nation-building) από το '74 και μετά όσο και από την ομορτωτιστική τακτική πολιτικών, κοινωνικών και πνευματικών ελίτ κατά την τελευταία δεκαετία. Στο άρθρο υποστηρίζεται ότι το φαινόμενο του εθνικισμού στην Ελλάδα δεν έχει φτάσει ακόμα στην κορύφωσή του, ακόμα και αν αποτελεί ολοένα και περισσότερο και με διαφορετικές μορφές το ιδεολογικό υπόστρωμα πάνω στο οποίο αρθρώνονται, με διαφορετικές εκφάνσεις και προτεραιότητες, καινούργια πολιτικά μορφώματα, περιλαμβανομένου και του εκσυγχρονιστικού.

Δεδομένης της πολλαπλότητας των θεωρητικών προσεγγίσεων στο φαινόμενο του εθνικισμού, νομίζω ότι ορισμένες επεξηγήσεις σχετικά με τη χρήση του όρου και τις συνδεόμενες με αυτόν έννοιες είναι απαραίτητες. Κατανώ τα έθνη ως μερικώς εφευρισκόμενες (invented) και μερικώς ανοικοδομούμενες (reconstructed) κοινότητες, οι οποίες συνεχώς επανακαθορίζονται μέσα από μια σύνθετη διαδικασία μνήμης-αμνησίας, θύμησης-λήθης. Κατά συνέπεια, δεν θεωρώ τα έθνη ως απλά φαντασιακές αλλά ως επανα-φαντασιακές (re-imagined) κοινότητες⁴, οι οποίες δημιουργούνται μέσα από διαδικασίες επιλογής-απόρριψης ενός περιορισμένου αριθμού ιστορικών μνημών, παραδόσεων και πολιτιστικών προοπτικών. Το μυστήριο του εθνικισμού προέρχεται από το γεγονός ότι είναι μια ιδιότυπα σύγχρονη αφήγηση, η οποία μεταμορφώνει και μετατρέπει προ-μοντέρνους μύθους. Είναι ένα παιδί μιας μνημονεύουσας νοσταλγικής νεωτερικότητας (modernity), το οποίο τονίζει την ιδιαιτερότητά του την ίδια στιγμή που ανακαλύπτει ξανά τις προ-μοντέρνες περιπέτειές του. Τα έθνη δεν είναι απλά κοινότητες που εφευρίσκονται εκ του μη όντος. Είναι επανεφευρισκόμενες κοινότητες. Είναι φαντασιακές κοινότητες που στηρίζονται σε μια σύγχρονη μοντέρνα φαντασιακή ικανότητα, η οποία έρχεται σε ρήξη με την πραγματικότητα του παρελθόντος την ίδια στιγμή που ανακαλύπτει ξανά τα παλιά της όνειρα. Οι εθνικές ταυτότητες είναι σύγχρονες ταυτότητες, στιγματισμένες με τις αμαρτίες του παρελθόντος. Είναι κατασκευασμένες, εξαρτημένες, εναλλασσόμενες, προσωρινές ταυτότητες, σε αναζήτηση υπολλειμμάτων ανεξαρτησίας, μονιμότητας και συνέχειας. Ο εθνικισμός δεν είναι απλά ένα πολιτικό κίνημα που απαιτεί πολιτική ανεξαρτησία για το έθνος. Είναι ταυτόχρονα μια ιδιαίτερη κατασκευή αυτού του ίδιου του έθνους, μια επανεφεύρεση της εθνικής ταυτότητας βασισμένη σε μια συγκεκριμένη ανάγνωση του παρελθόντος του. Είναι ακριβώς πάνω στη συγκεκριμένη φύση της εθνικιστικής ανάγνωσης που θέλω να επιμείνω εδώ.

Είμαι επηρεασμένος από το έργο του Walter Benjamin και της δικής του κατανόησης του παρελθόντος⁵. Ο Benjamin προειδοποίησε ενάντια σε μια μονόπλευρη θετικιστική ανάγνωση του παρελθόντος βασισμένη στην κατασκευή μιας τελεολογίας γύρω από το μύθο μιας συνεχούς μοίρας του Έθνους, η οποία συνδέει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Προειδοποίησε ενάντια σε μια εθνικιστική ανάγνωση της ιστορίας, η οποία, στην προσπά-

θεία της να ξεπεράσει τις αντιφάσεις, τα διλήμματα, τις ήττες, τις καταστροφές και τις θηριωδίες με τις οποίες είναι σηματοδομημένη η ιστορία κάθε έθνους, γίνεται ουτοπική και εκλεκτική. Η πρότασή μου εδώ είναι ότι η ανακατασκευή του παρελθόντος μπορεί να οδηγήσει τόσο στη βαρβαρότητα όσο και στον πολιτισμό. Πιστεύω ότι η συζήτηση για το παρελθόν μπορεί να οδηγήσει σε κατασκευές εθνικών ταυτοτήτων οι οποίες θα είναι ευαίσθητες σε άλλους πολιτισμούς, διαφορετικές μα συγγενείς παραδόσεις, μη πραγματοποιημένες προσδοκίες και αντιφατικά πολιτισμικά στοιχεία. Τέτοιες αναγνώσεις, σε αντίθεση με την εθνικιστική ανάγνωση, θα αναδεικνύουν το διάλογο, πολλές φορές επίπονο μα πάντα συνεχή, των πολιτισμών μέσα στην ιστορία. Η άποψή μου είναι ότι τα έθνη μπορούν να ανακατασκευάσουν και να κινητοποιήσουν το ιστορικό τους παρελθόν, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τις εθνικιστικές αναγνώσεις των ταυτοτήτων τους και επιβεβαιώνοντας την ταυτότητά τους χωρίς να ευνουχίζουν την πολλαπλότητα των πηγών της.

Ένα τελευταίο σημείο σχετίζεται με το ρόλο των ελίτ στις διαδικασίες ορισμού της εθνικής ταυτότητας. Κατά τις διαδικασίες εθνογένεσης και εθνικιστικής επανεφεύρεσης του παρελθόντος, διαδικασίες που σχεδόν πάντα είναι παράλληλες, πολιτικές και κοινωνικές ελίτ έχουν έναν κυρίαρχο λόγο. Παρά την κυριαρχία τους αυτή όμως, οι ελίτ, πέρα από το ότι αντιμετωπίζουν τον ανταγωνισμό άλλων ελίτ, δρουν σε ένα κοινωνικό περιβάλλον το οποίο περιλαμβάνει τις μάζες του «μέλλοντος» έθνους σε συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Αυτές οι σχέσεις επηρεάζονται όχι μόνο από τη δράση των ελίτ, αλλά επίσης και από σχετικά ανεξάρτητους παράγοντες. Επηρεάζονται όμως ακόμα και από μια ποικιλία ιστορικών περιστάσεων, οι οποίες όχι μόνο καθορίζουν αλλά και καθορίζονται από τους τρόπους αντίληψης και πολιτικής δραστηριότητας των μαζών. Διάφορες κοινωνικές ομάδες και οι αντιλήψεις τους δεν αποτελούν απλά την πρώτη ύλη με την οποία οι ελίτ επεξεργάζονται την ταυτότητα του Έθνους. Πολλές φορές έχουν ενεργή συμμετοχή και καθοριστική επιρροή στις διαδικασίες εθνογένεσης. Η πρόσφατη αναγέννηση των εθνικιστικών αισθημάτων στην ελληνική κοινωνία θα είχε σίγουρα διαφορετικό χαρακτήρα και μικρότερη ανθεκτικότητα αν ήταν βασισμένη μόνο στη δράση και την εφευρετικότητα των ελίτ. Ήταν όμως ταυτόχρονα επηρεασμένη από συγκεκριμένες μετατροπές που συνέβησαν στην ελληνική κοινωνία τα τελευταία 20 χρόνια και προετοίμασαν το έδαφος για την ανάπτυξη εθνικιστικών λόγων. Με άλλα λόγια, όχι μόνο τα συμφέροντα και οι αντιλήψεις των ελίτ, αλλά επίσης και συμφέροντα και αντιλήψεις ευρύτερων κοινωνικών ομάδων αντανακλώνται σ' αυτή την «αφύπνιση» του ελληνικού Έθνους.

Ο κύριος ιδεολογικός διαχωρισμός στην ελληνική πολιτική ζωή μετά το 1974 ήταν μεταξύ δυο ιδιότυπων παραλλαγών του συντηρητισμού και του σοσιαλισμού. Το κυρίαρχο συντηρητικό ρεύμα μετατράπηκε σχετικά γρήγορα από μια παραδοσιακή ιδεολογία που υποστήριζε το status quo σε ένα σχετικά μετριοπαθή, εκσυγχρονιστικό, εθνοκεντρικό όμως συντηρητισμό (one-nation conservatism)⁶, που οικειοποιήθηκε μερικές φιλελεύθερες θέσεις, αλλά σε γενικές γραμμές αποποιήθηκε το φιλελεύθερο ατομισμό επιλέγοντας παράλληλα μια πιο περιεκτική από παλιότερα έννοια του Έθνους. Αυτό που ονομάστηκε ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός, στο Συνέδριο της Νέας Δημοκρατίας στη Χαλκιδική, ήταν στην πραγματικότητα ένας εθνοκεντρικός συντηρητισμός, ο οποίος αναδύθηκε σε μια προσπάθεια να χτίσει γέφυρες με στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που μέχρι τότε ήταν αποκλεισμένα από την

έννοια του εθνικόφρονου Έθνους. Με δεδομένο όμως τον εξτρεμισμό του συντηρητικού λόγου μετά το τέλος του πολέμου και μέχρι το 1974, καθώς και τις προσπάθειες να αποκλειστεί ανοιχτά, και κυριολεκτικά ακόμα και να εκλείψει, ένα μεγάλο μέρος του Έθνους, αυτή η προοπτική δεν ήταν επιτυχής. Το πολιτικό προσωπικό του συντηρητισμού είχε πολύ λίγο αλλάξει και το νέο συντηρητικό πρόσωπο του ενιαίου τώρα πια Έθνους δεν μπορούσε να συντελέσει στη δημιουργία νέων σημαντικών κοινωνικών συμμαχιών.

Αυτό ήταν βέβαια αποτέλεσμα και της εμφάνιση ενός νέου αριστερού λαϊκίστικου λόγου, ο οποίος επαναδιεκδίκησε την ιδέα του Έθνους, επανακαθορίζοντάς τη με πλατείς όρους, έτσι που να περιλαμβάνει όχι μόνο όσους δεν περιλαμβάνονταν στο σκληρό πυρήνα του αλλά και όσους ήταν απογοητευμένοι από το ρόλο του εξωτερικού παράγοντα στην ελληνική πολιτική ζωή και στο θέμα της Κύπρου και που ήλπιζαν να ενταχθούν σε μια δημοκρατική πολιτεία που θα ανήκε σε ολόκληρο το Έθνος. Δεκαετίες αποκλεισμού, μια ολόκληρη εποχή κατά την οποία και η παραμικρότερη οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα έπρεπε να είχε την επικύρωση ενός μεροληπτικού και αποκλειστικού κράτους, είχε δημιουργήσει μια φυσική κόπωση σε μάζες αριστερών πολιτών και την ελπίδα ότι μια αλλαγή στην πολιτική εξουσία θα οδηγούσε στην απόκτηση κάποιας πρόσβασης στον κρατικό μηχανισμό. Ένας νέος εθνοκεντρικός αριστερός λαϊκισμός εμφανίστηκε σταδιακά, όντας σε θέση να κερδίσει την υποστήριξη του κέντρου του πολιτικού φάσματος, χωρίς να αποξενώνει ούτε τους παραδοσιακούς αλλά ούτε και τους νεότερους αριστερούς ψηφοφόρους, προσφέροντάς τους την προοπτική της κρατικής εξουσίας.

Κατά την πρώτη αυτή μεταπολιτευτική περίοδο, το Έθνος διεκδικήθηκε με νέους όρους τόσο από το συντηρητισμό όσο και από τον αριστερό λαϊκισμό και τοποθετήθηκε ξανά στο κέντρο του πολιτικού λόγου. Ήταν κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας που η έννοια του Έθνους έχασε τις ιδιαίτερες, συντηρητικές και αποκλειστικές ερμηνείες της και άρχισε να χρησιμοποιείται με πιο περιεκτικούς τρόπους και να γίνεται συνώνυμη του κυρίαρχου λαού. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η μετατροπή της σημασίας του όρου Έθνος απ' αυτή που είναι συνώνυμη με μια ελίτ σ' αυτή που γίνεται συνώνυμη με τον κυρίαρχο λαό είναι ένα σημαντικό βήμα για την εμφάνιση εθνικιστικού λόγου⁷. Περί τίνος Έθνους επρόκειτο όμως; Κάποιος θα περίμενε αυτή η πολιτική μετατροπή της έννοιας του όρου να συσχετιστεί με μια ανάλογα ριζοσπαστική μετατροπή του συμβολικού του περιεχομένου. Κάποιες σημαντικές αλλαγές όντως εμφανίστηκαν και σχετίζονται κυρίως με την ενσωμάτωση στην εθνική ιδέα της τραυματικής μεταπολεμικής περιόδου με έναν πιο ισορροπημένο τρόπο, όπως επίσης και με την υιοθέτηση από μέρους του κράτους της δημοτικής γλώσσας. Πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ ότι η ουσία του μεταπολεμικού ορισμού του Ελληνικού Έθνους, η οποία βασιζόταν σε μια τουλάχιστον εκλεκτική ερμηνεία της κλασικής κληρονομιάς και σε μια μη κριτική αποθέωση του Ορθόδοξου Χριστιανικού παρελθόντος, δεν τέθηκε ποτέ σε αμφισβήτηση. Καμιά κριτική συζήτηση που θα διατύπωνε αντιρροήσεις στα μυστικιστικά στερεότυπα που κυριαρχούσαν για δεκαετίες δεν έγινε και οι όποιες σημαντικές αλλά μεμονωμένες προσπάθειες να ανοίξει ένας τέτοιος διάλογος δεν είχαν τη συνέχεια που θα τους άξιζε⁸. Η άποψή μου είναι ότι ο μύθος μιας ευθύγραμμης ανάπτυξης από τους αρχαίους Έλληνες μέσω του ελληνιστικού πολιτισμού και ενός κύρια ελληνο-ορθόδοξου βυζαντινού πολιτισμού προς μια σύγχρονη ελληνική ταυτότητα παρέμεινε επί το πλείστον χω-

ρίς ιδιαίτερη αμφισβήτηση, παρά τη μετατροπή που συντελέστηκε στο πολιτικό περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η περιέργη αμνησία, όσον αφορά στο ιστορικό νόημα των ετερογενών στοιχείων που ενσωματώθηκαν στην ελληνική εθνική ταυτότητα, συνεχίστηκε. Ο χαρακτήρας της ως πολυσυλλεκτικής, έμφυτα πλουραλιστικής και σε μερικές περιπτώσεις αντιθετικής ταυτότητας δεν αποκαλύφθηκε. Ένα νέο πολιτικό έθνος, πιο περιεκτικό και λιγότερο κατακερματισμένο, που γνώριζε νέα επίπεδα ευημερίας και ήταν έτοιμο να ενσωματωθεί σε μια υπό διαμόρφωση αλλά ελκυστική ευρωπαϊκή ταυτότητα, δεν ήταν σε θέση να θυμηθεί το παρελθόν του και να ανοίξει τις πληγές του. Η παραδεδεγμένη ερμηνεία της ελληνικότητας, που εκτείνεται 2.500 χρόνια και που περιλαμβάνει τα πάντα, δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Ένα Έθνος σε αναζήτηση μιας περιόδου ειρήνης και ευημερίας, σε αναζήτηση ενός μέλλοντος συσκότισε για μια ακόμα φορά το παρελθόν του. Αυτή η απόφαση για την οποία οι ελίτ των διανοουμένων και των πολιτικών φέρουν σημαντική ευθύνη, αποδείχτηκε η προϋπόθεση για την αναγέννηση του εθνικιστικού λόγου στη δεκαετία του 1990. Ειδικότερα η σιγή των διανοουμένων τότε ήταν τόσο ενδεικτική όσο και ο ενστερνισμός από μέρους τους των εθνικιστικών θέσεων στη δεκαετία του '90.

Το Έθνος συνέχισε να διατηρεί την αίγλη και τον ηρωικό χαρακτήρα με τα οποία είχε επενδυθεί στη μεταπολεμική περίοδο και κατά μια έννοια επέτεινε την επιρροή του, αφού έγινε συνώνυμο, για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο, με τον κυρίαρχο λαό. Τα πολλαπλά, αντιφατικά στοιχεία της ελληνικής ταυτότητας, οι μνήμες της στενής επαφής με διαφορετικές πολιτιστικές κληρονομίες, που σημάδεψαν την ελληνική ιστορία, καταπνίγηκαν. Για μια ακόμα φορά, σημάδια αντιφατικότητας και ανταγωνισμού παραμερίστηκαν:

«Όπως το ψυχαναλυτικό υποκείμενο είναι σε θέση να ξεχωρίσει τον εαυτό του στην ομοιογενή ολότητα στο χρόνο μόνο με το να πνίγει τα σημάδια των συνείδητων επιθυμιών του, έτσι και το αντικείμενο της αίγλης (στην περίπτωση αυτή το έθνος) ξαναγράφει συνεχώς την ίδια την ιστορία του για να αποδιώξει τα σημάδια του διαρηγμένου, ετερογενούς παρελθόντος του»⁹.

Κατά έναν περίεργο τρόπο, η ευρωπαϊκή πρόκληση που αντιμετώπισε η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του '70 αντί να δημιουργήσει μια σαφή κρίση ταυτότητας που θα οδηγούσε σε ένα σοβαρό διάλογο για την ελληνική εθνική ταυτότητα, λειτούργησε, τουλάχιστον στην επιφάνεια, κατά έναν κατασταλτικό τρόπο. Οι φιλοευρωπαϊκές πολιτικές και κοινωνικές ελίτ ενδιαφέρονταν να ενσωματωθούν στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αφού τους έδινε τη δυνατότητα να ξεπεράσουν τη σχετική απομόνωση τεσσάρων δεκαετιών. Για την ελίτ των διανοουμένων και των πολιτικών που ήλπιζαν σε έναν εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, το ευρωπαϊκό σχέδιο ήταν μια ευκαιρία που δεν παρουσιάζεται συχνά. Εάν ο εκσυγχρονισμός δεν μπορούσε να βρει αρκετή εσωτερική κοινωνική και πολιτική υποστήριξη, τότε, τουλάχιστον, θα μπορούσε να επιβληθεί στην ελληνική κοινωνία από τα έξω, μέσω της ένταξης σε μια ευρύτερη ολότητα, στην οποία η ελληνική κοινωνία θα αναγκαζόταν να προσαρμοστεί. Αυτός ήταν ένας κύριος λόγος για τον οποίο, κατά τη γνώμη μου, το εκσυγχρονιστικό κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας δεν άνοιξε έναν, πιθανά οδυνηρό, αλλά παρ' όλα αυτά απαραίτητο διάλογο για τις εντάσεις και τις τριβές μεταξύ της ευρωπαϊκής προοπτικής και της αποδεκτής άποψης για την ελληνική εθνική ταυτότητα. Φόβοι για μια

βίαση αντίδραση, φόβοι για το άνοιγμα των πληγών του παρελθόντος και για την επανενθούμιση των οδυνηρών εμπειριών της ελληνικής ταυτότητας στις ιστορικές επαφές της με τη Δύση υποδείκνυαν, για μια ακόμα φορά, σιγή. Τα αντιδυτικά αισθήματα ήταν πολύ σημαντικά στοιχεία του ελληνικού συλλογικού υποσυνείδητου και άρα αποτελούσαν εν δυνάμει εκρηκτικά υλικά εάν έβγαιναν στην επιφάνεια μέσα από μια διαδικασία ενδοσκοπήσης και δημόσιας συζήτησης.

Ο ευρωσkeptικιστικός λόγος, από την άλλη πλευρά, κυριαρχούνταν από τον οικονομισμό της κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής Αριστεράς και αρθρωνόταν κυρίως γύρω από οικονομικά επιχειρήματα. Δεδομένου επίσης του γεγονότος ότι το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας ήταν παραμερισμένο από τον ελληνικό μαρξισμό, μέσα από το πρίσμα της γνωστής μαρξιστικής θέσης περί ψευδούς συνείδησης και εφεύρεσης της κυρίαρχης αστικής τάξης ενάντια στο λαϊκό κίνημα, μπορούμε να κατανοήσουμε την έλλειψη ενδιαφέροντος που επέδειξε η μαρξιστική Αριστερά στις μετατροπές στο χαρακτήρα της ελληνικής ταυτότητας.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν ότι μια ανοιχτή κρίση ταυτότητας ούτε προηγήθηκε ούτε ακολούθησε την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η ελληνική κοινωνία δεν συνέλαβε την ευρωπαϊκή προοπτική σαν μια εξέλιξη που προσέθετε κάτι ουσιαστικό στην ελληνικότητα, αλλά η ερμηνεία που επικράτησε ήταν ότι η ένταξη είχε χαρακτήρα κυρίως οικονομικό και πολιτικό, χωρίς όμως ιδεολογικές προεκτάσεις. *Η κρίση ταυτότητας αποτελεί όμως τη διαρκή συνθήκη ύπαρξης της ελληνικής ταυτότητας*¹⁰. Παρά τις συνεχείς προσπάθειες να κατασταλεί αυτή η ερμηνεία του χαρακτήρα της ελληνικότητας και να παραμεριστεί στο συλλογικό υποσυνείδητο, σημεία κρίσης και έντασης συνέχισαν να είναι παρόντα.

Ήταν σημαντικό, όμως, ότι το δεδομένο νόημα του Έθνους, παρά τον εκλεκτικισμό και τις εμφανείς αντιφάσεις και ασυνέχειες δεν αντιμετώπισε μια ανοιχτή πρόκληση κατά την αμέσως μεταπολιτευτική περίοδο, όταν οι νεότερες γενιές ριζοσπαστικοποιήθηκαν κάτω από τις φρέσκιες μνήμες του αντιδικτατορικού αγώνα. Αυτή η έλλειψη ουσιαστικού αντιπολιτευτικού λόγου στο κυρίαρχο ιδεολόγημα περί εθνικής συνέχειας μετά τη μεταπολίτευση ήταν η ουσιαστική προϋπόθεση για την επαναδιατύπωση του εθνικιστικού λόγου στο τέλος της δεκαετίας του '80. Τα εθνικιστικά αισθήματα αναγεννήθηκαν φυσικά λόγω της πτώσης του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού και αποτέλεσαν την απάντηση στις νέες φανταστικές και πραγματικές απειλές στα Βαλκάνια. Δεν θα μπορούσαν ποτέ όμως να πάρουν τις διαστάσεις που πήραν τόσο γρήγορα αν ο ιδιαίτερος μύθος της ελληνικότητας δεν είχε παραμείνει άθικτος. Ο νέος λόγος για την Ορθοδοξία και για το ρόλο της στην περιοχή δεν θα μπορούσε να αρθρωθεί με την ίδια ευκολία, αν ένας σοβαρός διάλογος για το χαρακτήρα και το ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και Θρησκείας στη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας είχε γίνει στη ριζοσπαστική δεκαετία του '70 και αν οι εντάσεις και αντιφάσεις της είχαν διερευνηθεί.

Υπήρχε όμως άλλη μια αιτία για την οποία η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και η νέα κατάσταση στα Βαλκάνια οδήγησαν στην εμφάνιση ενός νέου εθνικισμού. Ενώ μετά το 1989 ήταν γενικά αποδεκτό ότι η ευρωπαϊκή περιπέτεια αποτελούσε για την ελληνική κοινωνία αναπόφευκτη και πιθανά ωφέλιμη εξέλιξη, η ενσωμάτωση σε μια αναπτυσσόμενη Ευρωπαϊκή Κοινότητα σήμαινε ότι η Ελλάδα θα ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο μέλ-

λον το πιο αδύνατο μέλος της. Οι εξελίξεις στα Βαλκάνια όμως όχι μόνο αναζωογόνησαν μνήμες της προπολεμικής περιόδου, όταν η Ελλάδα είχε σημαντική οικονομική και πολιτική επιρροή στην περιοχή, αλλά παρείχαν ελπίδες για ένα νέο ρόλο. Η Ελλάδα, ως το μόνο μέλος της ΕΟΚ στην περιοχή με ένα σχετικά σταθερό πολιτικό σύστημα και ισχυρή, σε σχέση με τα άλλα κράτη των Βαλκανίων, οικονομία, μπορούσε επιτέλους να θυμηθεί τον ιστορικό της ρόλο και να επεκτείνει την επιρροή της. Κοινωνικές και πολιτικές ελίτ συσπειρώθηκαν γύρω απ' αυτή την καινούργια ελπίδα και την προοπτική του υπερχερασμού της σχετικής απομόνωσης δεκαετιών που ήταν αποτέλεσμα του μεταπολεμικού βάλκανικού διακανονισμού. Παραδοσιακές ελληνικές πόλεις σε όλη την περιοχή από τα Βαλκάνια μέχρι τον Καύκασο και την Κεντρική Ασία ανακαλύφθηκαν ξανά, λησμονημένες ελληνικές κοινότητες υιοθετήθηκαν από νέους εθνικούς ενεργάτες και τα ΜΜΕ, παρά το γεγονός ότι ήταν αγνοημένες για δεκαετίες. Μια ελληνική κοινωνία, που ήταν τουλάχιστον διστακτική και μάλλον εχθρική απέναντι στους πολιτικούς πρόσφυγες που παλινόστησαν στις αρχές της δεκαετίας του '80 ως αποτέλεσμα καινούργιας νομοθεσίας και διακρατικών συμφωνιών, κινητοποιήθηκε ξαφνικά για να πάρει υπό την προστασία της τις απειλούμενες ελληνικές κοινότητες. Αυτό βέβαια συνοδεύτηκε από μια διαδικασία διείσδυσης ελληνικών κεφαλαίων σ' αυτή την ευρύτερη περιοχή καθώς και με την υιοθέτηση κάποιων υπόγειων, αρχικά εθνικιστικών, αλτρωτικών επιδιώξεων κυρίως απέναντι στη, λεγόμενη σχεδόν από όλους τώρα, Βόρεια Ήπειρο. Για μια ακόμα φορά ο ελληνικός εθνικισμός αναγεννιέται όταν διαφαίνονται προοπτικές για την επέκταση της επιρροής κοινωνικών και πολιτικών ελίτ στο εξωτερικό¹¹.

Η σταδιακή διαδικασία διαμόρφωσης ενός νέου Έθνους που ξεκίνησε μετά τη μεταπολίτευση και είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνσή του με νέες μάζες αντικαθρεφτίστηκε επίσης σε μια σχετικά επιτυχημένη διαδικασία επανακαθορισμού του Ελληνικού Έθνους και επαναβεβαίωσης του κυρίαρχου μοντέλου της ελληνικότητας. Στα πλαίσια μιας νέας απόπειρας μνήμης-λήθης, κάποιες μέχρι τώρα αποκλεισμένες ιστορικές εμπειρίες ενσωματώθηκαν στην εθνική συνείδηση μέσα από μια διαδικασία απόρριψης των εν δυνάμει εκρηκτικών χαρακτηριστικών, δίνοντας έμφαση, αντίθετα, σε ενοποιητικά στοιχεία. Η αντίσταση ενάντια στη ναζιστική κατοχή τέθηκε κάτω από το μικροσκόπιο και αποκόπηκε από τις οδυνηρές εμπειρίες του εμφύλιου πολέμου, ο οποίος θεωρήθηκε μια παράλογη, απεγνωσμένη προσπάθεια για την κατάκτηση της εξουσίας από ένα εσωτερικά διασπασμένο και εξωτερικά ελεγχόμενο κομμουνιστικό κίνημα. Αυτό που είναι σημαντικό εδώ είναι η σαφής προσπάθεια να ξεχαστεί ο εμφύλιος πόλεμος ως περίοδος εθνικής ταπείνωσης κατά την οποία ο κρατικός μηχανισμός ήταν τουλάχιστον εν μέρει κατεχόμενος από εξωτερικές δυνάμεις και η έννοια του έθνους καθοριζόταν στη βάση της αποδοχής μιας έμμεσης αλλά και άμεσης πολλές φορές ξένης επικυριαρχίας. Με την ίδια λογική, το αντι-αμερικανικό κίνημα για το βαθύ εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής στη δεκαετία του '60 ενσωματώθηκε στην εθνική συνείδηση αυτή τη φορά ως ένα κίνημα ειρήνης που διεκδικούσε βέβαια ένα διστακτικό εκδημοκρατισμό, αλλά προδόθηκε στην πιο κρίσιμη στιγμή από μερικούς αποστάτες πολιτικούς. Το στίγμα της αποστασίας συγκεκριμένων πολιτικών, ανεξάρτητα από το αν είναι δικαιολογημένο ή όχι, βοήθησε μια πολιτική ελίτ, η οποία σε γενικές γραμμές δεν επιθυμούσε να επιφέρει μια ριζοσπαστική τομή στο status quo, να καθαρίσει το όνομά της αποποιούμε-

νη τις ευθύνες της. Κατά τον ίδιο τρόπο που η κομμουνιστική ηγεσία χρησιμοποίησε τον παράγοντα προδοσία στη δεκαετία του '40 για να διατηρήσει τη θέση της, η ηγεσία της δημοκρατικής αντιπολίτευσης στη δεκαετία του '60 χρησιμοποίησε την αποστασία για να περιώσει τα δημοκρατικά της διαπιστευτήρια.

Τέλος, η αντιδικτατορική αντίσταση περνά από μια παρόμοια διαδικασία μνήμης-λήθης. Αυτό που λησμονιέται είναι η πολυμορφία και ο ριζοσπαστικός αυθορμητισμός του κινήματος σε αντιπαράθεση με τη μετριοπάθεια που συνιστούσε η πλειοψηφία των πολιτικών ελίτ. Αυτό που μνημονεύεται είναι, φυσικά, οι οργανωμένες προσπάθειες των κομματικών δυνάμεων να καθοδηγήσουν ένα κίνημα κύρια από το εξωτερικό. Ο αντιδικτατορικός αγώνας επαναπροσδιορίζεται λοιπόν μέσα στα πλαίσια ενός ομογενοποιημένου ιστορικού χρόνου και η έμφαση δίνεται σε συνεχείς, ορθολογικές αλλά παρ' όλα αυτά μετριοπαθείς προσπάθειες των κομματικά καθοδηγούμενων δυνάμεων. Την ίδια στιγμή, η αυθόρμητη, πιθανά κατακεραματισμένη αλλά ριζοσπαστική δράση, που αποτέλεσε τη βασική ώθηση για την ανάπτυξη του αντιδικτατορικού κινήματος, παραμερίζεται. Κατά τον ίδιο τρόπο το αντιαμερικανικό περιεχόμενο του φοιτητικού κινήματος απορρίπτεται υπέρ ενός γενικόλογου μηνύματος εκδημοκρατισμού. Μέσα απ' αυτές τις διαδικασίες μνήμης-λήθης, επιλογής-απόρριψης, αποκλεισμού-ενσωμάτωσης, η σύγχρονη και η πρόσφατη ελληνική ιστορία παρουσιάζονται ως ένα συνεχές μέσα σε έναν κενό ρήξεων, ομογενοποιημένο ιστορικό χρόνο, αντικαθρεφτίζοντας μια αρχέτυπη ελληνική δημοκρατική και αντιαυταρχική τάση, η οποία συνδέει τόσο διαφορετικές εμπειρίες, όπως την επανάσταση του 1821 και τον αντιδικτατορικό αγώνα, απορρίπτοντας στην πορεία τα μη ηρωικά στοιχεία και δίνοντας άφεση αμαρτιών.

Αυτές οι προσπάθειες επανακαθορισμού του ελληνικού έθνους κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του '80 ήταν η προϋπόθεση για ένα νέο εθνικιστικό λόγο που απέκτησε επιρροή στο τέλος της ίδιας δεκαετίας. Εκτός αυτού όμως, συντελέστηκε μια ακόμη μετατροπή που δημιούργησε τις απαραίτητες κοινωνικές συνθήκες για μια νέα φαντασιακή θέσμιση του έθνους. Κατά τα τελευταία 20 χρόνια η Ελλάδα μετασχηματίστηκε ριζικά από σχετικά φτωχή χώρα της ημιπεριφέρειας, η οποία ακόμα στις αρχές του '70 έστελνε μετανάστες στο εξωτερικό, σε μια χώρα η οποία, λόγω κυρίως της δραματικής αύξησης του τουρισμού, έφτασε σε άνευ προηγουμένου επίπεδα ευημερίας. Το νέο επίπεδο διαβίωσης, το οποίο κατακτήθηκε στις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες μετά από πολλές δεκαετίες, στην Ελλάδα έγινε πραγματικότητα μέσα σε 15-20 χρόνια. Είναι σημαντικό να τονίσουμε εδώ ότι η εξέλιξη αυτή συντελέστηκε στην Ελλάδα χωρίς ριζικό εκσυγχρονισμό των κοινωνικών και πολιτικών δομών, χωρίς διάρρηξη των εκτεταμένων οικογενειακών δεσμών και χωρίς τον εκσυγχρονισμό των σχέσεων κράτους-πολίτη. Μια κοινωνία στην οποία παραδοσιακοί «ανορθολογικοί» όροι κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης ήταν ακόμα σε μεγάλο βαθμό κυρίαρχοι απογειώθηκε και έφτασε σε νέα επίπεδα ευημερίας σχετικά γρήγορα και ανώδυνα, αφού δεν χρειάστηκε η επιβολή μιας νέας εργασιακής ηθικής (work ethic). Μια ανανεωμένη αυτοπεποίθηση, η αυτοπεποίθηση και ο αέρας των *pouneaux riches*, εξαπλώθηκε σε μια ελληνική κοινωνία που άρχισε να αυτοαποθεώνεται, επιδεικνύοντας το καινούργιο οικονομικό της status. Ένας ιδιότυπος ναρκισσισμός βασισμένος στη σαγήνη του εύκολου τρόπου εξαπλώθηκε γρήγορα και μεταμόρφωσε ακόμα και τις πιο κοινότοπες εκφράσεις της ελληνικής κουλτού-

ρας σε ένα εκθαμβωτικό θέαμα που υποτίθεται ότι αναδείκνυε τη μοναδικότητα της ελληνικής λαϊκής ψυχής. Παραδοσιακά λαϊκά τραγούδια και αστικές υποκοιλιότητες (sub-cultures) ανακαλύπτονται ξανά για να επενδυθούν με νέο αυτή τη φορά περιεχόμενο και να εκχυδαίστουν ως μορφές θεαματικής εκτόνωσης νεο-αστικών στρωμάτων. Μια νέα σύγχρονη ελληνική ταυτότητα διαμορφώνεται: μπλαζέ, κρυπτοκινική και ναρκισσιδική, πολύξερη και πολυμήγανη, υπεροπτική και υπερφίαλη. Ήταν αυτή ακριβώς την περίοδο κατά την οποία η ριζική μεταμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας γινόταν εμφανής, που τα νέα ιδιωτικά ΜΜΕ άρχισαν να εκπέμπουν σε κάθε στίτι τις σαγηνευτικές εικόνες αυτής της ανανεωμένης αυτοπεποιθήσης και να δίνουν βήμα στους νέους νάρκισσους αστέρες μετατρέποντας την πολιτική και κοινωνική ζωή σε μια διαρκή κοσμική εκδήλωση.

Αυτή την ίδια περίοδο τα γεγονότα στη Γιουγκοσλαβία και η κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού άρχισαν να αναγεννούν μνήμες της προπολεμικής βαλκανικής κατάστασης, ανοίγοντας καινούργιες ευκαιρίες οικονομικής και πολιτικής επέκτασης για τα ελληνικά συμφέροντα. Παράλληλα, τα νέα ιδιωτικά ΜΜΕ όχι μόνο άρχισαν να αρθρώνουν ένα νέο καθημερινό λόγο που αντικατόπτριζε τις νέες κοινωνικές τάσεις, αλλά και επιδίδονταν σε μια προσπάθεια αποκρυστάλλωσης ενός νέου ιδεολογικού ιδιώματος. Σε αυτή την κρίσιμη στιγμή ο εθνικιστικός λόγος, αρθρωμένος γύρω από τα συμφέροντα και τις νέες δυνατότητες του «έθνους», αποτέλεσε την προφανή λύση. Ο εθνικισμός, όχι μόνο ως πολιτικό κίνημα, αλλά και ως ιδεολογικό και πολιτιστικό ιδίωμα που αποκρυστάλλωνε αυτή την αναζωογονημένη αυτοπεποιθήση των Ελλήνων και έκανε έτσι εμφανή μια νέα συλλογική συνείδηση, αποδείχτηκε ελκυστική πρόταση.

Διάφορες κοινωνικές και πολιτικές ελίτ αποδείχθηκαν ιδιαίτερα ευάλωτες στην έλξη του εθνικιστικού λόγου. Σημαντικά οικονομικά συμφέροντα συστειρώθηκαν γύρω από νέες συμμαχίες, δημιουργώντας νέα συγκροτήματα ΜΜΕ, που άρχισαν να ανταγωνίζονται το ένα το άλλο για την αύξηση της θεαματικότητας και της πολιτικής επιρροής. Η οικονομική και πολιτική ισχύς τους απέναντι σε ανάλογες ελίτ του ευρύτερου βαλκανικού χώρου, ο οποίος άρχισε να προσφέρει πλέον νέες ευκαιρίες διείσδυσης, ήταν αναμφισβήτητη. Ο λαϊκιστικός, εθνικιστικός λόγος έκφραζε τόσο μια αντανάκλαση της αναζωογονημένης συλλογικής αυτοπεποιθήσης, όσο και ένα μέσο, μια συνειδητή επιθετική στρατηγική. Τα ανταγωνιζόμενα media δεν μπορούσαν παρά να σύρουν το ένα το άλλο στην κινούμενη άμμο του νέου εθνικιστικού ιδιώματος που αποδείχτηκε, πέρα από όλα, ιδιαίτερα δημοφιλές.

Μια νέα γενιά πολιτικών, κυριαρχούμενη από μια παλιότερη γενιά κατόχων της εξουσίας που αρνούταν να παραχωρήσουν τη θέση τους, βρήκε στο νέο εθνικιστικό λόγο μια νέα προοπτική. Κατηγορώντας τις παλιότερες πολιτικές ελίτ για ηττοπάθεια και ισχυριζόμενοι ότι οι παλιές διαχωριστικές γραμμές είχαν πλέον ξεπεραστεί, πολιτικοί από όλο το πολιτικό φάσμα υιοθέτησαν τον εθνικισμό φιλοδοξώντας να δώσουν νέο νόημα στο ρόλο του εθνάρχη. Με δεδομένη τη δημοτικότητα του εθνικιστικού μηνύματος, οι υπόλοιπες πολιτικές ελίτ, με ελάχιστες εξαιρέσεις, αναγκάστηκαν να στοιχηθούν πίσω από την προοπτική εθνικιστικής και όχι εθνικής αναγέννησης. Την ίδια στιγμή που ήταν απαραίτητος ένας σοβαρός και βαθύς διάλογος για να εκτιμηθεί ψυχραιμα η καινούργια κατάσταση, η πιθανότητα να κατηγορηθεί για αρνησιπατρεία καταδίωξε οποιονδήποτε επιζητούσε πολιτικό ή δημόσιο αξίωμα και τον ανάγκαζε να στοιχηθεί.

Τέλος, οι διανοούμενοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην άρθρωση του νέου εθνικιστικού λόγου. Καλλιτέχνες σε αναζήτηση νέου μηνύματος ανακάλυψαν ξανά την Ελληνικότητα και την Ορθοδοξία. Δημοσιογράφοι, ακαδημαϊκοί και πνευματικές προσωπικότητες από όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής βρήκαν στα ΜΜΕ ένα νέο, άμεσο τρόπο προσέγγισης του ευρύτερου κοινού, που παρείχε τη δυνατότητα να γίνουν πλατύτερα γνωστοί, γινόμενοι για πρώτη φορά σχετικά ανεξάρτητοι από κομματικές επιρροές, σχέσεις και εξαρτήσεις. Νέα δίκτυα διαπροσωπικών σχέσεων δημιουργήθηκαν και νέα βήματα έκφρασης έγιναν προσिता σε οποιονδήποτε είχε τη διάθεση να παραβρεθεί σε ετερόκλητα πάνελ, σχήματα και τραπέζια, αρκεί φυσικά να υπερθεμάτιζε σε πατριωτισμό και ελληνολαγνεία. Διανοούμενοι που είχαν την ευθύνη να πάρουν μια κριτική στάση και να αποδεσμευτούν από τα νέα επίπεδα χυδαιότητας που τα ΜΜΕ εισήγαγαν στη λαϊκή κουλτούρα και γλώσσα, είτε παρέμειναν αμήχανα σιωπηλοί, είτε υποκίπτοντας στις σειρήνες του νέου λαϊκιστικού λόγου, εμφανίζονταν παντού, σχολιάζοντας επί παντός επιστητού και κάνοντας έτσι την παρουσία τους αισθητή.

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι οι αυτοχαρακτηριζόμενες εκσυγχρονιστικές, αντι-λαϊκιστικές ελίτ πολιτικών και διανοουμένων υπέκυψαν και αυτές στην πλειοψηφία τους, χωρίς μεγάλες αντιστάσεις, στην εθνικιστική έξαρση, αρχίζοντας να παίρνουν κάποιες αποστάσεις μόνο όταν έγινε πια φανερό ότι αυτή οδηγούσε σε καταστροφικές συνέπειες στην εξωτερική πολιτική. Δεν είναι τυχαίο ότι εκσυγχρονιστικές, φιλοευρωπαϊκές ελίτ άρχισαν να διαφοροποιούνται από τις εθνικιστικές δοξασίες μόνο όταν κινδύνεψαν άμεσα να απομονωθούν στα ευρωπαϊκά φόρουμ, τη στιγμή ακριβώς που ήλπιζαν στην κατανόηση και τη συμπάθεια των εταίρων. Μόνο όταν το εκσυγχρονιστικό τους προφίλ τέθηκε άμεσα σε αμφισβήτηση, αφού οι εκκλήσεις υποστήριξης προς την Ευρωπαϊκή Κοινότητα αντιμετωπίστηκαν αρνητικά, από μια σχεδόν απόλυτα ευθυγραμμισμένη επίδειξη πατριωτικού ζήλου, οι εκσυγχρονιστικές ελίτ υιοθέτησαν έναν πολιτικό ρεαλισμό και άρχισαν να διαφοροποιούνται μερικά από εθνικιστικές, λαϊκιστικές θέσεις. Αυτό που είναι σημαντικό όμως είναι ότι αυτός ο ρεαλισμός δεν έθεσε σε αμφισβήτηση την ουσία του εθνικιστικού λόγου αλλά μόνο τις πιο ακραίες του εκφράσεις, προσφέροντας μια πιο ψύχραιμη και λιγότερο επικίνδυνη εναλλακτική λύση. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι οι εθνικιστικές πολιτικές δυνάμεις, παρά την αντιευρωπαϊκή τους διάθεση υιοθέτησαν και αυτές ένα εκσυγχρονιστικό λεξιλόγιο, κατηγορώντας παλιές κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές και καλώντας για την αναγέννηση και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Οι δυνάμεις αυτές είχαν δεχτεί ως δεδομένη την ανάγκη ενός εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση, αποδεχόμενες στην ουσία τους τις προσαγές του Μάαστριχτ, διατηρώντας όμως τα προσχήματα με την υιοθέτηση μιας ασαφούς πολιτικής κοινωνικής ευαισθησίας.

Εκεί όμως που το κοινό έδαφος ανάμεσα στον τεχνοκρατικό εκσυγχρονιστικό και στον εθνικιστικό λαϊκιστικό λόγο γίνεται φανερό είναι στην κοινή τους απόρριψη κάθε ιδεολογικής προσέγγισης στα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Και οι δυο αυτοί λόγοι παρουσιάζουν οποιουδήποτε ιδεολογικούς διαχωρισμούς όχι μόνο ως ξεπερασμένους αλλά και ως ανεδαφικούς στη χαραυγή του 21ου αιώνα. Η κυρίαρχη εκσυγχρονιστική άποψη υιοθετεί μια τεχνοκρατική σκοπιά, επιμένοντας στην ανεδαφικότητα και τον παραπλανητικό χαρακτήρα αφηρημένων ιδεολογικών συζητήσεων. Παραδομένοι σε μια αποθέωση του

πραγματικού, οι τεχνοκρατικά διακείμενοι εκσυγχρονιστές οδηγούν τις ιδέες σε εξορία, αντικαθιστώντας τες με ρεαλιστικές λύσεις, οι οποίες βέβαια προωθούν τα συμφέροντα (μη ιδεολογικά άραγε;) του «έθνους».

Σε παράλληλη πορεία, οι λαϊκιστές εθνικιστές επιμένουν στην ανάγκη για εθνική ενότητα και την προώθηση εθνικών λύσεων οι οποίες δεν θα προκρίνονται μέσα στα πλαίσια ιδεολογικής διαμάχης, αλλά στα πλαίσια ανώδυνων τεχνοκρατικών διαξιφισμών. Ο πατριωτισμός ανακηρύσσεται σε φυσική τάση, ενώ οποιαδήποτε κριτική εθνικιστικών θέσεων αποκαλύπτεται ως ιδεολογική και για το ρόλο αυτό ύποπτη αρνησιπατρειας.

Διεκδικώντας μια ηγεμονική θέση στη νέα εποχή, ο τεχνοκρατικός εκσυγχρονιστικός λόγος και ο εθνικιστικός λόγος αποδέχονται ο ένας μια ήπια εκδοχή του άλλου. Οι εκσυγχρονιστές στην πλειοψηφία τους αποδέχονται μια ήπια δόση ρεαλιστικού εθνικισμού προσφέροντας μια πιο εφικτή διέξοδο. Οι εθνικιστές, από την άλλη πλευρά, αποδέχονται μια ήπια δόση εκσυγχρονισμού, προσφέροντας ένα λιγότερο ηττοπαθή τρόπο υλοποίησής του. Αντί να διαμορφώνουν δυο αντιθετικές θεωρήσεις, οι δυο λόγοι αρθρώνουν ένα ιδεολογικό συνεχές, διαπερνώντας ο ένας τον άλλο και διατρανώνοντας την πίστη τους στο τέλος των ιδεολογιών. Είναι αυτή ακριβώς η αντι-ιδεολογική και όχι βέβαια μη ιδεολογική τάση που γίνεται το σημείο εστίασης των νέων εθνικιστικών και τεχνοκρατικών ιδιωμάτων, τα οποία έχουν ήδη αρχίσει να διεκδικούν την ιδεολογική ηγεμονία στην ελληνική κοινωνία. Και τα δυο, στο βαθμό που επιμένουν σε μια μη κριτική στάση, διατρανώνοντας το αναπόφευκτο του εκσυγχρονισμού και της εθνικής αναγέννησης, αποδεικνύουν ότι η ιδεολογία, όχι βέβαια με τη λογική του Διαφωτισμού (κριτική ιδεών) μα με τη λογική του θετικισμού (κλειστά συστήματα ιδεών), εμφανίζεται αναξωγονημένη στην ελληνική κοινωνία. Παλιές ιδεολογικές θέσεις μπορεί να αποδείχνονται ξεπερασμένες, αλλά νέα ιδεολογικά μορφώματα εμφανίζονται. Ένας εκσυγχρονιστικός, τεχνοκρατικός λόγος, ο οποίος θεωρεί το περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού δεδομένο και αναπόφευκτο, στην ουσία αντιτίθεται στην κριτική διάσταση της μοντέρνας εποχής, αρνούμενος να συζητήσει επί της ουσίας το τι είναι σύγχρονο. Αν εκσυγχρονισμός σημαίνει τη διαμόρφωση όρων για την ανάπτυξη μιας ανοιχτής και μη υποκριτικής κοινωνίας και την ανάδυση μιας γνήσιας δημόσιας σφαιρας¹² που θα θέτει σε αμφισβήτηση δεδομένες απόψεις και κοινωνικές πρακτικές, ψάχνοντας το πραγματικά καινούργιο και όχι υιοθετώντας τα ήδη πεπαλαιωμένα δυτικά μοντέλα, τότε ο εκσυγχρονισμός είναι ευπρόσδεκτος. Είναι ευπρόσδεκτος όμως μόνο ως μια περιπέτεια, ικανή να κρίνει, να δεχτεί αλλά και να απορρίψει εμπειρίες από τις ευρωπαϊκές χώρες και όχι ως επιχείρηση πιστής αντιγραφής κοινωνικών προτύπων (είτε νεοφιλελεύθερων είτε σοσιαλδημοκρατικών) που ήδη βρίσκονται σε κρίση. Ο εκσυγχρονισμός και η ριζοσπαστική αλλαγή της ελληνικής κοινωνίας είναι ακόμα το ζητούμενο. Οι επαναλαμβανόμενες εκκλήσεις για προσαρμογή στα δεδομένα ενός επιβαλλόμενου εκσυγχρονισμού κρύβουν την αγωνία κοινωνικών, πνευματικών και πολιτικών ελίτ μπροστά στον κίνδυνο μιας ακόμα απομόνωσης. Στην ουσία καλύπτουν την έλλειψη ιδεών. Ο ουσιαστικός εκσυγχρονισμός όμως δεν χρειάζεται αντιγραφείς. Χρειάζεται παραγωγούς ιδεών. Και αυτοί σπανίζουν στη σημερινή Ελλάδα.

Σημειώσεις

1. Βλ. Daniel Bell (ed.), *The End of Ideology: On the exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (New York: Free Press, 1962)· Mostafa Rejai (ed.) *Decline of Ideology?* (New York: Atherton, 1971)· Chaim I. Wacman (ed.), *The End of Ideology* (New York, Funk and Wagnalls, 1968).
2. Αναφέρομαι εδώ στην άποψη ότι η άνοδος ενός νέου ριζοσπαστισμού τις δεκαετίες του '60 και '70 έδειξε ότι η θέση του D. Bell ήταν λαθεμένη. Γι' αυτή την άποψη βλ. H.D. Aitken, «The Revolt against Ideology», *Commentary* (April 1964). Για την απάντηση του D. Bell σ' αυτή την άποψη αλλά και για μια γενικότερη επανεξέταση του θέματος, βλ. D. Bell, «The end of Ideology Revisited» (parts I & II), *Government and Opposition*, vol 23, num 2, 1988.
3. Αναφέρομαι εδώ βέβαια στις προσεγγίσεις του F. Fukuyama στο άρθρο του «The end of history?», *The National interest*, Summer 1989, pp. 3-18. Βλ. επίσης F. Fukuyama, *The end of history and the last man* (1993).
4. Για μια ανάλογη κριτική της θεωρητικής προσέγγισης του B. Anderson όσον αφορά τα έθνη ως φανταστικές κοινότητες, βλ. A. Smith, «The nation-invented, imagined, reconstructed», in *Millennium: Journal of International studieV* (vol. 20, No. 2, 1992), pp. 358-68.
5. Βλ. W. Benjamin, *Illuminations* (London: Fontana, 1992).
6. Χρησιμοποιάω εδώ την τυπολογία που αναπτύχθηκε στα πλαίσια της θεωρητικής ανάλυσης του ντισραελικού συντηρητισμού στη Βρετανία. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση των διαφόρων ρευμάτων του βρετανικού συντηρητισμού, βλ. P. Dunleavy et al (eds), *Development in British Politics* (London: Macmillan, 1993).
7. Βλ. Liah Greenfeld, *Nationalism* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992), p. 10.
8. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα εδώ βέβαια είναι το σημαντικό έργο του Νίκου Σβορώνου. Βλ. ιδιαίτερα το *Ανάλεκτα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1987).
9. Terry Eagleton, *Walter Benjamin* (London: Verso, 1981), p. 33.
10. Βλ. τη θαυμάσια ανάλυση του Θάνου Λίτοβατς στο «Ορθοδοξία και εθνικισμός: Δυο διαστάσεις της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Οκτώβριος 1993, σσ. 31-48.
11. Για τις αναλογίες με τον ελληνικό εθνικισμό του ύστερου δεκάτου ενάτου αιώνα και τους δεσμούς του με μια ελληνική κοινωνικοοικονομική ελίτ με ευρύτερη επιρροή στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαράγωγή* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1987), σσ. 31-57.
12. Χρησιμοποιάω εδώ τον όρο δημόσια σφαίρα με την έννοια που του έδωσε ο J. Habermas στο *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (Cambridge: Polity Press, 1992).